

АБ СЕМАНТЫЦЫ БЕЗАСАБОВЫХ СКАЗАЎ

Вывучэнне фармальна-структурнай арганізацыі безасабовых сказаў (БС) сучаснай беларускай мовы патрабуе адпаведнай сістэматызацыі іх семантыкі. Праблема семантычнага зместу БС знаходзіцца на стыку лінгвістыкі, логікі і псіхалогіі.

Разглядаючы семантыку БС, слушна ўлічваць, што «размежаванне сказаў розных семантычных структур павінна правярацца і карэкціравацца іх граматычнымі характарыстыкамі», бо «семантыка не існуе сама па сабе, без граматычнага афармлення»¹. У такім разе зыходнымі данымі пры аналізе семантыкі БС будуць: 1) граматычнае значэнне мінімальнай структурнай схемы сказа (прэдыкатыўны мінімум); 2) граматычнае значэнне дадатковых кампанентаў пашыранай структурнай схемы (намінатыўны мінімум); 3) лексічнае напаўненне сказа².

Пад структурнай схемай, услед за Н. Ю. Шведавай, намі разумеецца «інфарматыўны змест сказа, пададзены ў абстрагаваным выглядзе як замацаваныя ў моўнай сістэме суадносіны тыпізаваных кампанентаў схемы»³. Колькасць асноўных кампанентаў семантычнай структуры сказа і іх назвы ў розных даследчыкаў розныя⁴; у нашым артыкуле за аснову размежавання ўзяты 5 кампанентаў семантычнай структуры: семантычны прэдыкат, семантычны суб'ект, семантычны аб'ект, семантычны аtryбут і канкрэтызатар⁵.

На аснове агульнай семантыкі і семантычнай структуры ўсе БС можна падзяліць на 3 тыпы: бессуб'ектныя, ці быццёва-сітуацыйныя (*Даждзьць; Холадна; Ні зорачкі*), суб'ектныя, ці прадметна-асабовыя (*Мне суліна; У хлопчыка няма мамы; Яму не сядзелася; Гудзела ў нагах*), пераходныя, ці сінкрэтычныя (*У пакоі накураіна; Сцежку замяла; Хворага ліхаманіла*). Да бессуб'ектнага тыпу БС можна аднесці такія сказы, у якіх працэс, стан, дзеянне, з'ява азначаюць прымету быцця ці сітуацыі.

Аб'ектам даследавання гэтага артыкула будуць бессуб'ектныя сказы, пабудаваныя па структурных мадэлях V_{imps} (у якасці прэдыката выступае ўласна безасабовы дзеяслоў) і V_{fs} (прэдыкатам з'яўляецца асабовы дзеяслоў у безасабовай форме). Структурная схема V_{imps} з'яўляецца ядзернай для семантычнага вызначэння бессуб'ектнага тыпу БС, паколькі семантычны прэдыкат па сваім лексіка-граматычным значэнні ўвогуле не прадугледжвае аднесенасці да якога-небудзь носьбіта прыметы.

Пры семантычнай мадэлі (СМ) P_{stat} агульная семантыка сказа — наяўнасць бессуб'ектнага працэсуальнага стану: *Падмарозіла; Пачало днець; Прыпарвала; Світае; Парыла*.

У залежнасці ад лексічнага напаўнення мадэлі можна такім чынам дыферэнцыраваць значэнні разглядаемых сказаў: а) сказы, што адлюстроўваюць фізічныя з'явы прыроды, звязаныя з рознымі момантамі дня; б) сказы, што адлюстроўваюць атмасферна-метэаралагічныя з'явы прыроды.

Лексічнае значэнне словаформаў, што займаюць пазіцыю семантычнага прэдыката структурнай схемы групы А, цалкам адпавядае агульнай семантыцы структурнага тыпу V_{imps} (выражэнне дэагенсіўнай дынамічнай ці статычнай прыметы). Колькасна гэта група ў сучаснай беларускай мове абмежавана шасцю ўласна безасабовымі дзеясловамі з рознымі формамі трывання і часу: *світае, віднее (развіднела, павіднела), днее і змяркае (змяркаецца), сутонела (сутоніцца), вечарэе (звечарэла)*. Аднак да БС групы А са значэннем змены часу сутак і агульнай семантыкай наяўнасці бессуб'ектнага працэсуальнага стану правамерна аднесці і сказы са структурнай схемай V_{fs} , што пры пэўным лексічным напаўненні семантычнага прэдыката (сінтаксемамі тыпу *святлела, цямнела*) тоесныя па значэнні сказам схемы V_{imps} . Параўн.: *Перадсвятальны змрок пачынаў радзець. Святлела на ўсходзе* (У. Караткевіч); *Пачынала ярчыць у паветры... Кароткая ноч у жніво...* (І. Грамовіч); *Пасвятлела. І, ахінутая першым бяляса-сталёвым позіркамі дня, выявілася вёска — уся ў срэбным уборах шэрані* (М. Зарэцкі); *Зімовыя дні кароткія — ледзь пераваліць за 4 гадзіны, глядзіш — цёмна. Асабліва хутка цямнее ў лесе* (М. Ваданосаў).

Акрамя таго, ў шэрагу выпадкаў можна назіраць наяўнасць такой жа семантыкі (змена часу дня) пры запаўненні структурнай схемы словаформамі, значэнне базавага кампанента якіх не адпавядае лексіка-граматычнаму значэнню дзеясловаў, што арганізуюць разглядаемы семантычны тып БС. Якраз другасны, пераносны сэнс дзеяслова ў спалучэнні з субстантыўнымі лексемамі са значэннем часу сутак (*вечар, раніца, дзень, змярканне + прыназ. на, пад*) дае падставы адносіць гэтыя БС да сказаў групы А. Параўн.: *Бралася на змярканне* (В. Быкаў); *На надвечорак пайшло* (В. Іпатава); *Бралася на раніцу; Хіліла пад вечар* (Л. Арабей); *Бралася на зачын дня* (В. Быкаў); *Ішло на дзень* (В. Іпатава).

БС групы А выражаюць дэагенсіўную прымету, якая характарызуе ці быццё, што мысліцца ў яго шырокім, усеабдымным ахопе, напр.: *Увечарэла. Ледзь-ледзь праглядаўся у двух кроках ствол дрэва ці куст* (М. Лобан); *Світала. Шызы морак плыўкі сплываў у закуткі на дзень* (Н. Гілевіч); *Канцаеца мой хворы дзень. Вечарэе...* (І. Грамовіч); *Змяркалася. Лес вакол. Па-асенняму глуха шумяць сосны* (І. Шамякін); *Пачынала світаць. Быццам неба ўсю ноч ляжала на зямлі, а цяпер пачало ўздымацца угару — вышэй, і над зямлёю рабілася ўсё вальней, больш прастору, свету* (Л. Арабей); *Суцянела. Над дахамі далёкіх дамоў пералілася ледзянымі крышталём чыстая зорка* (У Караткевіч), ці пэўную часавую лакальна абмежаваную сітуацыю, напр.: *Над полем світала* (В. Быкаў); *Віднее на дварэ* (Р. Барадулін); *На вуліцы вечарэе* (І. Грамовіч); *Над зямлёй світае* (С. Законнікаў); *За акном змяркаеца* (М. Гамолка). У такім разе семантычная структура развітых БС складаецца пры ўзаемадзеянні прэдыкатыўнага кампанента P_{stat} і лакальнага канкрэтызатара K_{loc} .

У сказах групы А, акрамя лакальных, зрэдку ўжываюцца тэмпаральныя канкрэтызатары, але маюць абстрактны характар, абумоўлены семантыкай прэдыката, які адлюстроўвае этапы змены дня і ночы. Напр.: *Хутка звечарэе* (М. Гамолка); *Нарэшце ўжо сапраўды павіднела* (М. Зарэцкі). СМ: $P_{stat} — K_{temp}$. Агульная семантыка: наяўнасць тэмпаральна аднесенага працэсуальнага стану як прыметы пэўнай сітуацыі. Часцей семантычны прэдыкат разглядаемых сказаў канкрэтызуецца квалітатыўнымі і квантытатыўнымі кампанентамі: *Пакрысе сутоньвалася* (А. Асіпенка); *Непрыкметна неяк развіднела* (В. Быкаў); *Короткія ночы ў канцы чэрвеня. Віднее хутка* (М. Ваданосаў); *Патрошку сутонела* (М. Лобан); *Памалу світала* (В. Іпатава). СМ: $(P_{stat} — K_{quant}/K_{qual})$. Агульная семантыка: наяўнасць квантытатыўна (квалітатыўна) канкрэтызаванага бессуб'ектнага працэсуальнага стану як прыметы сітуацыі. Намінатывы мінімум можа ўключаць адначасова некалькі пашыраючых кампанентаў; дамінуе ў такіх выпадках камбінацыя лакальнага і квалітатыўнага канкрэтызатараў, але не выключаюцца і іншыя спалучэнні, напр.: *На дварэ марудна світала* (В. Быкаў); *У дні, блізкія да вясновага ці асенняга сонцастаяння, змяркаеца хутка і непрыкметна* (І. Шамякін).

БС са структурнай схемай V_{imps} , якія маюць значэнне атмасферна-мэтэаралагічных з'яў прыроды, лексічна прадстаўлены ў сучаснай беларускай мове толькі некалькімі безасабовымі дзеясловамі і іх формамі (*парыць, пагодзіцца, дажджыць, марозіць*); асноўную ж групу складаюць безасабовыя формы дзеясловаў: *цяплела (пацяплела), халадала (захаладала, пахаладала), выяснівала (выяснівалася, праяснялася), хмарыла (хмарыцца, нахмарыла), цялінее (сяцінела, пацінела), святлела (пасвятлела), шарэла (пашарэла), пякло, паліла, сушыла, капала, мяло (замяло, намяло), грымела (загрымела), бліснула, лілося і інш.*

Семантычную структуру аналізуемых неразвітых сказаў утварае семантычная катэгорыя прэдыката бессуб'ектнага працэсуальнага стану. СМ: P_{stat} . *Парыць... пагодзіцца; прыпарвала*. Аднакампанентны семантычны прэдыкат характэрны і сказам з V_{fs} , але яго значэнне канкрэтызуецца ў кантэксце (у папярэднім ці наступным сказах), напр.: *Стаяла сонечнае позняе лета. Пыліла* (І. Грамовіч): *Мы стаялі і моўчкі сачылі, як разрываюцца хмары аб сосны на сонках. «Праясняецца», — сказаў я* (І. Шамякін); *Мяло. Па вышкрабеным да каменя тракце перакочваўся дробны, пералешаны з пяском снег* (А. Асіпенка).

СМ і агульная семантыка структурнай схемы V_{fs} супадае з разгледжанымі сказами схемы V_{imps} , таму мэтазгодна прывесці толькі фактычны

матэрыял. Намінатыўны мінімум сказаў групы Б уключае наступныя кампаненты: K_{temp} : *Пасля абеду нахмарыла* (І. Шамякін); *Назаўтра вецер ляпіў у вокны мокрым снегам і апошнім размяклым лісцем з навакольных лясоў. Потым падмарозіла* (Л. Дайнека); *Пасля першых халодных дажджоў пацяплела* (А. Асіпенка); K_{loc} : *У небе збіраліся хмары, крыху прыпарвала. Недзе далёка грывела* (М. Ваданосаў); *На ўсходзе выяснівалася* (І. Мележ); K_{qual}/K_{quant} : *Пякло нясцерпна* (Н. Гілевіч); *Троху пацяплела, але яшчэ не надта* (М. Гарэцкі); *Дождж перастаў імжыць. Зрэдку капала* (І. Шамякін); *Некалькі дзён намарозіла, а потым адпусціла* (І. Грамовіч); $K_{loc} + K_{qual}/V_{quant}$: *Глуха шумела за акном, за сцяной* (Л. Дайнека); *Пасля навальніц адразу захаладала* (М. Лобан); *На другі дзень над поўдзень стала вельмі парыць* (І. Мележ); *За ручаём крыху пасушыла* (А. Асіпенка); *На дварэ добра прымарозіла* (І. Шамякін).

Назіранні паказваюць, што істотнымі для кваліфікацыі значэння семантычнай структуры $V_{БС}$ з'яўляюцца не толькі прэдыкатыўны мінімум і лексічныя напаўненне, але і намінатыўны мінімум, а ў пэўных выпадках і кантэкст. Такое сцверджанне наглядна праўляецца ў адносінах да прэдыката, выражанага дзеясловамі тыпу *цялнее, сцялнела, пацялнела*. Параўнаем сказы: 1) *Паволі, вельмі паволі цялнее. Неба накрысе гасіць свой залацісты раздольны водсвет, з усходу на яго наплывае сінявата-шызая мутнасць* (В. Быкаў); *На вуліцы цялнела* (Л. Арабей); *Сцялнела. Сіхлі галасы дзяцей на вуліцы і каля рэчкі. Сіх вецер. Усё сціхла* (І. Шамякін); *Сцялнела. Запаліліся ліхтары* (У. Караткевіч) і 2) *За акном раптам сцялнела. Шалёная віхура праляцела дваром* (У. Караткевіч); *Раптам у наваколлі пацялнела* (М. Гамолка); *Вакол сцялнела зусім. Відца, насоўвалася навальніца* (У. Караткевіч); *Тым часам паволі цялнела. Неба над лесам зусім счарнела ад хмар, якія шчыльна абклалі прастор і згусціліся на небасхіле змрочнай суцэльнай масай* (В. Быкаў). Як бачна з прыкладаў, пры адной структурнай схеме ($V_{БС}$) і агульнай семантыцы (наяўнасць бессуб'ектнага працэсуальнага стану) прыведзеныя сказы размяжоўваюцца значэннем. Можна канстатаваць, што для БС са значэннем змены часу дня і ночы самадастатковым з'яўляецца наяўнасць толькі аднаго семантычнага прэдыката. У сказах са значэннем атмасферна-метэаралагічных з'яў патрабуецца намінатыўны мінімум, які ўключае ў сябе абавязковую прысутнасць квалітатывага канкрэтызатара, лакальнага ці тэмпаральнага, ці іх камбінацый. Значыць, у першым выпадку семантычны прэдыкат схемы $V_{БС}$ па сваім значэнні тоесны V_{imps} і, зразумела, з'яўляецца самадастатковым для структурнай і семантычнай арганізацыі БС, у другім выпадку ўжыванне семантычнага прэдыката, выражанага той жа словаформай, без кантэксту ці хаця б пэўных канкрэтызатараў, немагчыма, бо для сказаў з такой інфармацыяй існуе свая мадэль пабудовы канструкцыі. На першы погляд здаецца, што структура сказа вызначаецца пэўнымі словамі, выбранымі для выражэння пэўнай думкі. Але, параўноўваючы мовы, мы выяўляем адваротную з'яву: словы падбіраюцца да пэўнай канструкцыі сказа. У мове нароўні са словамі і граматычнымі формамі маюцца аблюбаваныя мадэлі пабудовы сказаў, і словы падбіраюцца такім чынам, каб яны ў большай ступені адпавядалі гэтым мадэлям⁶.

Прэдыкат структурнай схемы $V_{БС}$ са значэннем атмасферна-метэаралагічных з'яў можа напаўняць і лексіка, што звычайна характэрна для іншых канструкцый, але ўжыванне яе ў пераносным значэнні пры пэўных канкрэтызатарах і кантэксце дае падставы адносіць такія сказы менавіта да разглядаемага падтыпу. Напр.: *Заўтра, можа, на дварэ паленішае* (М. Лобан); *Дождж перастаў. Хмары над лесам падняліся ўзору. Павесялела. А потым выглянула сонца* (І. Грамовіч); *Тым часам у паветры памякчэла. Буйнымі камякамі паваліў снег* (І. Пташнікаў). Да структурнага тыпу $V_{БС}$ з агульнай семантыкай наяўнасць бессуб'ектнага працэсуальнага стану можна далучыць БС са значэннем наяўных змен у акалячым асяроддзі — змена пары года: *Хілілася да восні* (У. Караткевіч); *...Пераваліла к вясне. Дні сталі большымі* (І. Грамовіч); *Пачынала трохі асянець* (У. Караткевіч); *Ішло на восень* (В. Іпатава).

У свой час Е. М. Галкіна-Федарук звярнула ўвагу на той факт, што «безасабовыя сказы са значэннем часу і метэаралагічных атмасферных з'яў успрымаюцца ці як рэліктавыя з'явы, ці як сказы, што ўтварыліся

па аналогіі, або ў некаторых дзеясловах суб'ект дзеяння як бы заключаны ў аснову дзеяслова: *морозит — мороз; гремит — грои; зорит — зори; светает — свет* і г. д.»⁷. Сёння такога роду сказы ўспрымаюцца як бессуб'ектныя.

Такім чынам, БС, прадстаўляемая структурнай схемай V_{imps} са значэннем змены часу сутак і атмасферных з'яў прыроды, характарызуюцца невыражанасцю суб'екта. Бессуб'ектнасць такіх сказаў выцякае з асаблівасцей іх унутранай структуры, лексічнага значэння словаформаў, што выступаюць у якасці семантычнага прэдыката. Бессуб'ектнасць БС структурнай схемы V_{3s} з тым жа значэннем абумоўлена якасцямі самой мадэлі БС і кантэкстам.

¹ Шведова Н. Ю. // Славянское языкознание. М., 1973. С. 483.

² Белашапкива В. А. Современный русский язык. Синтаксис. М., 1977. С. 120.

³ Шведова Н. Ю. Назв. праца. С. 461.

⁴ Гл.: Бабайцева В. В. // Предложение как многоаспектная единица языка. М., 1983. С. 14; Бурак Л. І. Сучасная беларуская мова: Синтаксис. Пунктуацыя. Мн., 1987. С. 126.

⁵ Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. Киев, 1984. С. 24.

⁶ Гак В. Г. Беседы о французском слове. М., 1966. С. 274.

⁷ Галкина-Федорова Е. М. // Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 309—310.

Т. В. КАПЯЙКО

МЕТАФАРЫЗАЦЫЯ Ў ТЭРМІНАСІСТЭМАХ ПРЫРОДАЗНАУЧЫХ НАВУК

Папаўненне слоўнікавага складу за кошт пераасэнсавання існуючых у мове лексічных адзінак з'яўляецца традыцыйным для беларускай мовы і даволі актыўным працэсам яе развіцця ў сучасны перыяд.

Матэрыяльнае адзінства свету, узаемасувязь прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці, з аднаго боку, і бесперапынная «цякучасць», разнастайнасць навакольнага свету, з другога, не дазваляюць чалавеку адразу ахапіць увесь свет ва ўсёй яго паўнаце, што з'яўляецца аб'ектыўнай падставай узнікнення спецыфічных сродкаў яго пазнання, у тым ліку розных тэрмінасістэм. Так, у тэрмінасістэмах сярод семантычных пераўтварэнняў слова з мэтай намінацыі значнае месца належыць метафарызацыі. Змяненне значэння слоў шляхам метафарызацыі з'яўляецца крыніцай якаснага ўзбагачэння мовы, дзякуючы чаму забяспечваецца эканомія моўных сродкаў. Разам з тым гэта адзін з найбольш старажытных і эфектыўных шляхоў семантычнага развіцця слоўнікавага складу.

Працэс метафарызацыі абумоўлены ўласцівым для носбітаў мовы ўменнем пры назіранні за рэчаіснасцю вылучаць пэўныя якасці прадметаў, пазнаваць адны прадметы праз другія, а новыя з'явы — праз параўнанне іх са старымі, ужо вядомымі.

Метафарычны перанос наймення — вельмі распаўсюджаны ў шматлікіх тэрмінасістэмах від семантычных пераўтварэнняў. Мы разумеем метафару як вынік метафарычнага пераносу, а метафарычны перанос як перанос назвы аднаго паняцця на другое па падабенстве прымет гэтых паняццяў. «Найменне таго ці іншага прадмета або з'явы пераносіцца на другі прадмет ці з'яву ў выніку іх падабенства, супадзення тых ці іншых прымет, якія ў даны момант расцэньваюцца як істотныя. Пры метафары адзін прадмет (з'ява) прыпадабняецца да другога, прычым «вобразнасць» такога метафарычнага наймення ў розных выпадках з'яўляецца рознай» (Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964. С. 57—58).

Метафара з'яўляецца вынікам параўнання. Для метафарычнага ўтварэння з'яўляюцца абавязковымі: 1) супастаўленне спецыяльнага і агульнавядомага паняццяў; 2) абазначэнне спецыяльнага паняцця словам-назвай агульнавядомага паняцця.

Супастаўленне можа адбывацца паводле адной прыметы або некалькіх прымет, як істотных, так і неістотных для спецыяльнага паняцця. Падставай для пераносу служыць адзінства прымет новых і раней